

HANS KARL STARK poznámky k medzivojnovnej architektonickej tvorbe notes on the interwar architectural work

Eva Borecká

**VILA DR. JÚLIUSA PALOVIČA,
LICHARDOVA 24, BRATISLAVA**

VILLA FOR DR. JÚLIUS PALOVIČ,
LICHARDOVA 24, BRATISLAVA

Zdroj Source: MV ŠAB fond UHA,
dokumentácia k stavebnému povoleniu

Many unknown areas still remain in the research of architecture of the Modern movement. One of them is the work of the architect Hans Karl Stark, a graduate of the German Technical University in Brno (Czechoslovakia), whose work is close to Brno Functionalist architecture. The objective of the present study is to publish the facts about his work in Slovakia, as uncovered through archival research, with the aim of incorporating his work into the legacy of the architectural avant-garde of the twenties and thirties in Bratislava.

About the work and life of H. K. Stark, much information is still lacking, though we can assume that he came from a German speaking community with good social contacts. He was born in 1899 in Moravský Svätý Ján (western Slovakia, then part of the Austro-Hungarian monarchy), and received his secondary education in the German Realgymnasium in Břeclav. His architectural activity, however, was formed by his experience in the industrial city of Brno, where he underwent his university studies, though his year of graduation is unknown (figure on page 221)

At the beginning of the thirties, he is known to have been active in Bratislava, Czechoslovakia. During the period of 1930 to 1937, his office was situated in the Carlton – Savoy Hotel. Despite his young age and the impact of the Great Depression, Stark won himself a significant reputation among highly prosperous clients. He was assigned quite large commissions in the broad centre of Bratislava, beyond the scope of usual building production. His earliest known buildings from that period are noteworthy for a mature handling of Modernist architecture, and a strong influence of dynamic functionalism, which we can compare to the Constructivist movement. The vertical composition of the glass staircase is a repeated motif of Stark's from the early thirties. By the late thirties, he modulated the Modernist austerity of his buildings with expressionist arches, rounded corners and balconies or extended round emerging volumes. From the five known and archivally confirmed buildings of Stark in Bratislava, the prevailing form is the urban apartment block.

The apartment block for Dr. Gejza and Leopold Marchfeld & Co., Vlčkova 10, Bratislava, P (Project) 1931-R (Realisation) 1932 (figure on page 222), was constructed one year later after the

building for the Sokol athletics association (Sokolovňa), Sasinkova 73, Malacky, P 1930-R 1931. Stark's approach to the architectural composition of both buildings was similar. In the shape of the Sokolovňa building, the inner function of the single spaces added to the hall of the gym is clearly legible, resulting in an expressive and structured two-storey building with large vertical windows. An advanced reinforced-concrete frame construction using the Hennebique and Neosymplex system was employed. In one never-realised study the extension of the complex was planned to include a restaurant, café, and overnight accommodations. A similarly dynamic shape was applied to the rental house for the Marchfeld company in the Bratislava quarter of Palisady. A strongly sculptural outline is created with rising and falling volumes, matched by the horizontal railing made of steel tubes and the horizontal line of the canopy. The staircase assumes the expressive volume of a rectangular prism with a vertical glass wall using a thin steel frame. The compositional balance of the architecture corresponds closely with the appearance of the nearby Purist houses, the works of the German-speaking architects Friedrich Weinwurm, Alexander Skutecký, Julius Sporzon, active at the same time in Bratislava. The architectonic and technical solution of the apartment block fully matched the dwelling standards of the state employees of the interwar period.

In 1931, the street Dunajská ulica was subjected to new building regulation. The one-storey houses were demolished, and the sites were occupied by high-rise buildings with commercial facilities on the ground floor. The seven-storey block along Dunajská (address Rajská 14) commissioned by pharmacist Alex Kellner, Rajská 14, Bratislava, P 1932-R 1933 (figure on page 223) represent Stark's shift away from strict orthogonal design to the less restrained use of the curving forms. The semicircular balconies on the corner are a new feature in Stark's work and together with the vertical glass-walled staircase, they create a highly compelling Purist street facade. A similar design occurs in another tenement-house built in the same street four years later, also for the same client, Alex Kellner, Dunajská 27, Bratislava, P 1937-R 1937 (figure on page 223). Towards Dunajská, the volume of the building rises to six storeys (which was the height regulation limit for buildings on that street of those times), while towards Lazaretská ulica it is only five storeys, which Stark put to use as terrace for the uppermost flat. Stark repeated the theme of semicircular balconies with horizontal railing against a smooth facade. The rounded corner of the expressionist shape is the central accent of the building.

At the same time, Stark was designing a villa for Dr. Július Palovič, Lichardova 24, Bratislava, P 1937 –R 1937 (figure on page 219). Despite the author's effort we cannot consider this building as a shift toward an expressionist modernism. The composition is an assembly of primary geometric shapes i.e. a rectangular prism and a half-cylinder. If not necessarily a unique solution, it was nonetheless far from the standard designs in Bratislava of those times. The whole character of the villa marks a regress toward traditional architecture, related to the uncertainty in the years leading up to WWII.

Stark cooperated with many local construction firms. According to his membership in the Pressburger Kunstverein association, we can presume he was active in the German-speaking social circles where Christians and Jews mixed equally. One of his close co-workers was architect Ľudovít Korinek (1902 Bratislava – ?) whose name appeared in connection with the mentioned buildings.

The information derived from archival documents has brought forth new knowledge and makes further investigations more exact. Our research has the architect's authorship of several building in Bratislava and Malacky. At the same time, the research gives evidence about the reaction of the immediate social context on the international Modernist movement: the influence of Modernism on the development of peripheral urban centres like the city of Bratislava in the early thirties, about the living culture of middle-class society in Bratislava and about the technical and technological level of the era's civil engineering. Stark, in his creation of modern Functionalism architecture in Bratislava, not only belonged to the cultural circuit of German architects living and working in Slovakia, but equally produced work is comparable with the legacy of the other German modernist architects. He used the most modern building technologies and materials of his period, with each confirmed building using a reinforced concrete framework and a flat roof. The very latest technical equipment was installed: lifts, central heating systems, boiler rooms etc., all achievements offered by modern building production. Despite the use of frame construction, though, Stark never used a free floor plan in his buildings. The floor plan remained in the captivity of the traditional disposition concept, mainly due to the investor's requests and the requirements of the government-sponsored program of building small flats with the possibility of tax relief.

Architekt Hans Karl Stark (16. januára 1899 – ?) patril k nemeckému kultúrnemu okruhu architektov pôsobiacich na Slovensku v medzivojnovom období. O jeho živote a diele máme veľmi strohé informácie.¹ Pravdepodobne pochádzal z nemecky hovoriaceho prostredia so širokými spoločenskými kontaktmi. Bol rodákom z Moravského Svätého Jána (St. Johann a. March), stredoškolské vzdelanie absolvoval na Nemeckom reálnom gymnáziu v Břeclavi (c. k. Elisabeth-Gymnasium in Lundenberg).² Jeho funkcionalistickú architektonickú tvorbu však formovalo priemyselné Brno. Ako sám uvádzal,³ diplom architekta získal na Nemeckej vysokej škole technickej v Brne⁴ (Deutsche Technische Hochschule in Brünn).

Starkovu tvorbu na Slovensku a v Bratislave máme dosiaľ zachytenú piatimi stavbami postavenými v rokoch 1930 – 1937. Prevažujú nájomné bytové domy situované v širšom centre Bratislavy, ktoré sa vyznačujú zrelým postojom k modernej architektúre. Na týchto stavbách môžeme badať posun autorského myslenia zo začiatku ovplyvneného konštruktivismom, prejavujúceho sa vyváženou kompozíciou hranolovitých hmôt, k expresionisticky živšej forme. V poslednej známej stavbe – vile, architekt osobito experimentoval s obĺukmi, napriek tomu celková kompozícia stavby smeruje k tradičnej architektúre.

Architekt H. K. Stark (takto sa podpisoval na úradnej korešpondencii) pár rokov po absolvovaní brnianskej Techniky, získal pomerne rozsiahle objednávky na stavby, presahujúce rámec bežnej hromadnej stavebnej produkcie. V prvej polovici tridsiatych rokov, v období hospodárskej krízy a stagnujúcej stavebnej výroby⁵, mal rozpracované tri projekty – Sokolovňa pre Telovýchovnú jednotu Sokol v Malackách – v súčasnosti výrazne prestavaná, v Bratislave v širšom centre nájomný bytový dom pre Dr. Gejzu a Leopolda Marchfelda a spol. a nájomný bytový dom pre Mgr. Pharm. Alexa Kellnera. Spoločným motívom týchto stavieb je výrazná presklená zvislica schodiskového priestoru a hmotová modelácia samotného objektu. Dosiaľ jedinú reflexiu na jeho tvorbu nájdeme v časopise *Slovenský staviteľ*⁶ v roku 1932. V článku venovanom stavbe Sokolovne v Malackách sa uvádza: „Pôdorys vyhovoval moderným potrebám telovýchovy s komfortným vybavením telocvičným náradím. Stavba po stránke architektonickej a vecnej je modernou ozdobou mestečka.“ Stavba Sokolovne bola symbolom novej, modernej doby. Šport a aktivity súvisiace so zdravým životným štýlom boli podporované na všetkých úrovniach. Architekt v hmotovom výraze priznal vnútornú funkciu jednotlivých priestorov, ktoré pridával k hlavnej sále telocvične. Vznikla výrazne členitá dvojpodlažná stavba s veľkorysími zvislými presklenenými plochami. Napriek náročnému zakladaniu v tekutých pieskoch, v konštrukčnom riešení bola použitá progresívna nosná železobetónová rámová konštrukcia bočných stien s povalovým systémom (*sic!*) Henebique a Neosymplex. V stavebnom zámere, ktorý sa už neuskutočnil, sa uvažovalo aj s neskorším rozšírením objektu a dostavbou reštaurácie, kaviarne a ubytovania. Súbežne s realizáciou Sokolovne v roku 1931 Hans K. Stark pracoval na návrhu nízkopodlažného nájomného bytového domu⁷ na Vlčkovej 10 v bratislavskej štvrti Palisády. Zástavba v tejto svahovitej časti mesta, medzi Vlčkovou a Ulicou Fraňa Kráľa (pôvodne Blahova ulica) sa začala formovať koncom dvadsiatych rokov a tvorili ju prevažne malé nájomné

Deutsche Technische Hochschule in Brünn.

Protokollzahl. 88 *a. Herr. Stark*
Matrikelnummer. 457 / 8 II 1919
Gemeldet: 3. Mai 1924

Protokoll

über die erste (allgemeine) Staatsprüfung an der Abteilung für Hochbau und Architektur
des Herrn Kandidaten

Hans Karl Stark

geboren zu *P. Johann* in *Brno* am *16. Januar 1899*, immatrikuliert
am *8. März 1919* an der *Deutschen Techn. Hochschule in Brünn*
auf Grund seines an der *H. K. Elisabeth Gymnasium in Lundenberg*
erworbenen Reifezeugnisses.

Der Kandidat hat durch *4* Semester die Gegenstände der I. Staatsprüfung besucht und weist vor:

Das Reifezeugnis, ausgestellt von dem *H. K. Elisabeth Gymnasium in Lundenberg* am *7. II.* vom *8. März 1919* mit dem
Kalkül „reife“ mit *Stimmeneinheitigkeit* zum Besuche einer *Universität*
ferner als Belege für die abgelegten Fortgangsprüfungen bzw. erzielten Studienerfolge die Zeugnisse aus nachstehend angeführten Vorprüfungsgegenständen:

Besuch		Gegenstand	Einzelprüfung abgelegt bzw. Studienfolge beurteilt in	Erfolg	Einheiten
im Studienjahre	an der Technischen Hochschule in				
<i>19/20</i>	<i>Brünn</i>	Architektonische Formenlehre	<i>Brünn</i>	<i>vorz.</i>	<i>6</i>
<i>19/20</i>	<i>!</i>	Architektonisches Zeichnen I. Teil	<i>!</i>	<i>sgt.</i>	<i>9</i>
<i>19/20</i>	<i>!</i>	Architektonisches Zeichnen II. Teil	<i>!</i>	<i>sgt.</i>	<i>15</i>
<i>19/20</i>	<i>!</i>	Freihandzeichnen (Figurenzeichnen I. Teil)	<i>!</i>	<i>sgt.</i>	<i>8 1/2</i>
<i>19/20</i>	<i>!</i>	Freihandzeichnen (Figurenzeichnen II. Teil)	<i>!</i>	<i>sgt.</i>	<i>4 1/2</i>
<i>19/20</i>	<i>!</i>	Landschaftl. Zeichnen u. Aquarellieren I. T.	<i>!</i>	<i>sgt.</i>	<i>4</i>
<i>19/20</i>	<i>!</i>	Landschaftl. Zeichnen u. Aquarellieren II. T.	<i>!</i>	<i>sgt.</i>	<i>4</i>
					<i>50 3/4</i>

**H. K. STARK – PROTOKOL
O ZLOŽENÍ I. ŠTÁTNEJ SKÚSKY**

H. K. STARK – CONFIRMATION
OF COMPLETION OF FIRST STATE
EXAMINATION

Zdroj Source: Moravský zemský archiv
v Brne

**OBYTNÝ DOM PRE DR. GEJZU
A LEOPOLDA MARCHFELDA
A SPOL., VLČKOVA 10, BRATISLAVA**

APARTMENT BLOCK FOR DR. GEJZA
AND LEOPOLD MARCHFELD & CO.,
VLČKOVA 10, BRATISLAVA

Foto Photo: Eva Borecká, 2015

domy pre štátnych úradníkov prichádzajúcich do hlavného mesta. Trojpodlažná stavba s plochou strechou je založená na podobných kompozičných princípoch ako Sokolovňa. Architekt opäť vniesol budove dynamiku výraznou hmotou schodiskového priestoru. Je to hranol so zvislou presklenou stenou osadenou v tenkom oceľovom ráme. Plasticitu domu dosiahol vystupujúcimi a ustupujúcimi objemami, vodorovným trubkovým zábradlím a vodorovnou líniou markízy. Za členitou fasádou, ktorú vnímame z Vlčkovej ulice, sú umiestnené obslužné priestory – schodisko, kuchyne, izby slúžok. Stark sa osobitne nezaoberal jednoduchou hladkou čelnou fasádou domu orientovanou k mestu, ale skrytou v zeleni záhrady. Kompozične vyvážená architektúra korešponduje so zvlhľadom okolitých puristických domov od architektov nemeckého kultúrneho okruhu Friedricha Weinwurma, Alexandra Skuteckého, Júliusa Sporzona. Konštrukciu stavby tvorí železobetónový skelet s výplňovým tehlovým murivom. Technickým a dispozičným riešením bytový dom zodpovedal medzivojnovému štandardu bývania štátnych zamestnancov. Prechodom od prísne pravouhlého systému k voľnejšiemu použitiu oblúka je nájomný dom na Dunajskej ulici, ktorá mala od roku 1931 novú reguláciu výstavby. Prízemné domy sa búrali a jednotlivé parcely sa postupne zaplňali

výškovými budovami s obchodnou vybavenosťou na prízemí. Na mieste rožného prízemného domu na križovatke Dunajská – Rajska ulica v priebehu roku 1933 veľmi rýchlo vyrástol moderný sedempodlažný bytový dom pre majiteľa firmy na „výrobu jedov a chemických látok“ Mgr. Pharm. Alexa Kellnera. H. K. Stark mu v roku 1932 vypracoval projekt domu na dnešnej adrese Rajska 14.⁸ Samotný dom bol výškovo regulovaný podmienkami stavebného úradu. Od Dunajskej ulice má šesť podlaží a ustúpené siedme podlažie so strešnými terasami. Výška budovy zodpovedala plánovanej výstavbe na Dunajskej ulici. Na Rajskej ulici sa musela časť objektu prispôbiť nižším starším domom so sedlovými strechami. Polkruhové balkóny na nároží sú novým motívom v tvorbe architekta a tvoria jedinú dominantu na fasáde. (Nebola dodržaná požiadavka stavebného úradu zaobliť nárožie na prízemí.) Fasáda je hladká, delená rytmom okien obytných priestorov a presklenou zvislou stenou schodiskového priestoru. Konštrukciu domu tvorí železobetónový skelet a nosné tehlové obvodové steny. Technické vybavenie domu a plošný štandard bytov bol podobný ako v predchádzajúcej realizácii. Súčasťou pôvodného technického vybavenia domu je výtah od firmy Brünner lift fabrik s elegantnou drevenou kabínou. Posun v myslení architekta sa prejavil v ďalšom nájomnom dome, ktorý

**OBYTNÝ DOM PRE MGR. PHARM.
ALEXA KELLNERA, RAJSKÁ 14,
BRATISLAVA**

APARTMENT BLOCK FOR MGR.
PHARM. ALEX KELLNER, RAJSKÁ 14,
BRATISLAVA

Foto Photo: Eva Borecká, 2015

**OBYTNÝ DOM PRE MGR. PHARM.
ALEXA KELLNERA, DUNAJSKÁ 27,
BRATISLAVA**

APARTMENT BLOCK FOR
MGR. PHARM. ALEX KELLNER,
DUNAJSKÁ 27, BRATISLAVA

Foto Photo: Eva Borecká, 2015

postavil o štyri roky neskôr. Opäť Dunajská ulica, rožná parcela a zadávateľ Alex Kellner. V roku 1937 získal stavebné povolenie a zároveň užívacie povolenie na nájomný dom s malými bytmi na Dunajskej 27.º (Malé byty mali 25-ročné oslobodenie od platenia domovej dane, tento ekonomický nástroj na výstavbu bytov bol podnikateľsky pritažlivý a mnohé ďalšie nájomné domy vznikali na podobnom princípe.) Pre novú zástavbu bol zbúraný prízemný dom s kamenárskou dielňou. Rozlohovo väčšia parcela umožnila architektovi rozvinúť dispozíciu a navrhnuť dom s 28 bytmi a 11 obchodmi v prízemí. Výšková regulácia na Dunajskej ulici bola šesť nadzemných podlaží, na Lazaretskej ulici bola výška znížená o jedno podlažie, čo architekt využil na terasu koncového bytu. Stark na hladkej ploche fasády zopakoval motív polkruhových balkónov, dôsledne aj so zaoblením celého nárožia budovy. Expressionistický polkruh – nárožie s balkónmi, umocnené vodorovným trubkovým zábradlím, tvorí ústredný akcent domu. Zvislé presklenie domového schodiska, charakteristické pre autora z predchádzajúcich stavieb, je orientované do dvora. Konštrukciu stavby tvorí železobetónový skelet s výplňovým murivom, v nepravidelnej modulácii, prispôbenej dispozícií. V suteréne bol zariadenia stavebného úradu zriadený kryt „pre všetky osoby v dome“ so spevneným železobetónovým stropom.

**PODPIS A PEČIATKA H. K. STARKA
Z DOKUMENTÁCIE**

SIGNATURE AND STAMP OF H.
K. STARK FROM DOCUMENTATION

Zdroj Source: Archív Evy Boreckej

Vo vybavení domu bol výťah, kotolňa ústredného kúrenia, sklad uhlia, kočíkareň, práčovňa, sušiareň. Aj keď bol bytový dom koncipovaný pre „malobyty“, vo vstupných priestoroch, v porovnaní s domom na Rajskej 14, je použitý exkluzívnejší materiál – mramorový obklad stien, presklené dvere zádveria, mosadzné kovania a kľučky.

Posledná známa bratislavská stavba autora, vila Dr. Júliusa Paloviča na Lichardovej 24°, je z rovnakého roku ako vyššie menovaný bytový dom. Lichardova ulica vznikla na základe regulačného plánu z roku 1931 a bola vedená cez pozemky svahovitých záhrad nad Palisádami, v hone Gaisweg. Paradoxne, túto stavbu nevnímame ako výrazný autorský posun k expresionistickej moderne, napriek snahe autora použiť iný výrazový repertoár. Kompozícia budovy je zložená z primárnych geometrických telies. Autor parafrázoval tradičný arkier, vysunul výrazný polvalec z hlavnej hmoty hranola. Riešenie nebolo jedinečné, avšak v bratislavských pomeroch ani štandardné. Celkový uzatvorený ráz stavby naznačuje príklon k tradičnej architektúre, čo súviselo aj s neistotou doby na prahu druhej svetovej vojny. Ako spomínali pamätníci, bezpečnosť bola prvoradá, okná sa zamrežovali a záhrada bola len úžitková. (Stavba je udržiavaná takmer v pôvodnom stave.) Trojpodlažná vila s plochou strechou je situovaná do svahu. Autor neplytvá objemom na okázalé priestory, rovnako ani veľkými presklenými plochami. Dispozične, funkčne a rozlohovo primerane vyhovuje potrebám rodinného bývania. Denná časť pre bývanie rodiny, ako pri mnohých medzivojnových rodinných domoch a vilách v Bratislave, bola zdvihnutá nad záhradu. Dispozícia domu bola rozdelená na časť, v ktorej sa zdržiaval personál a na časť pre rodinu. Na prízemí bol byt domovníka, ktorý kontroloval aj vstup na pozemok. Konštrukcia domu je murovaná, pričom nosné obvodové steny sú kombinované s dvoma nosnými vnútornými stĺpmi, ktoré autor použil podľa potreby usporiadania dispozície.

Ako bolo spomenuté, o osobnosti architekta Hansa Karla Starka máme dosiaľ veľmi málo informácií. V rokoch 1930 – 1937 mal sídlo kancelárie v hoteli Carlton-Savoy.¹¹ Striedavo v rokoch 1931 – 1935 a neskôr po roku 1935 bol členom Bratislavského umeleckého spolku (Pressburger Kunstverein)¹², podľa dochovanej spolkovej dokumentácie sa v ňom spoločensky neangažoval. V roku 1932, v období formovania sa časopisu *Forum*, ktorého redakcia mala sídlo v Bratislave a neskôr aj v Brne, sa pripojil k ďalším významným architektom nemeckého kultúrneho okruhu¹³ a svojimi podpismi vyjadrili súhlas so smerovaním časopisu. Zatiaľ čo títo architekti aktívne prispievali do časopisu

a zverejšňovali svoju tvorbu, od Starka máme jeden teoretický článok¹⁴, venovaný presneniu vnútorných priestorov budov. Jeho pracovný pobyt v Bratislave je zrejme limitovaný rokom 1937, v roku 1938 už nefiguruje v zozname členov spolku.¹⁵

Záver

Výskum obohatil súčasné poznanie vplyvu Moderného hnutia na rozvíjajúce sa periférne centrá, akým Bratislava v danom bola. Podobne ako ďalší architekti pôsobiaci na území mesta v tridsiatych rokoch 20. storočia aj brniansky absolvent Nemeckej vysokej školy technickej Hans Karl Stark už v mladom veku prispel k vzniku modernej Bratislavy.¹⁶ Modernosť nerešpektovala kontext s prostredím, čo je charakteristické aj pre stavby H. K. Starka, ktoré sú porovnateľné s tvorbou ďalších architektov nemeckého kultúrneho okruhu pôsobiacich v Bratislave v rovnakom období. Začiatky jeho tvorby sú ukotvené vo funkcionalistickej architektúre, ktorá tu mala v tridsiatych rokoch svoje zastúpenie. Vývoj jeho architektonického myslenia smeroval od dynamického pravouhlého funkcionalizmu k experimentovaniu s mäkkými oblými tvarmi, tieto stavby však nedosiahli výraznejšiu architektonickú kvalitu. Informácie získané z archívnych dokumentov spresňujú doterajšie poznatky o tvorbe tohto autora¹⁷, vypovedajú o reakcii domáceho prostredia na štandardy definované funkcionalizmom, o úrovni bývania strednej vrstvy Bratislavčanov, o technickej a technologickej vyspelosti domáceho staviteľstva. V realizovaných stavbách uplatňoval v konštrukcii progresívny železobetónový skelet a plochú strechu, moderné technické vybavenie budov – výťahy, kotolne ústredného kúrenia, zhody na odpadky. V dispozičnom riešení nevyužil možnosti, ktoré ponúkala pre jej uvoľnenie skeletová konštrukcia. Pôdorys zostal v zovretí tradičných koncepcií bývania. Dôvodom boli aj požiadavky investora a vládou podporovaný program výstavby malých bytov. Stavebné úpravy vykonané na týchto stavbách (s výnimkou Sokolovne v Malackách) zásadne neovplyvnili základný koncept budovy a diela sa dochovali v pomerne nezmenenej podobe. Ďalšie stavby Hansa Karla Starka zatiaľ nie sú zdokumentované, rovnako ako ani jeho osobný a profesijný život. Vzhľadom na jeho produkciu, ktorú dosiahol počas tridsiatych rokov, je predpoklad, že aktívne pokračoval v architektonickej činnosti v prostredí jemu známom, napríklad v Brne, na Morave. Téma otvára ďalšie možnosti výskumu na Slovensku aj v Čechách.

1 ŠLACHTA, Štefan a DOROTJAKOVÁ, Irena, 1995. *Spríevodca po architektúre Bratislavy 1918 – 1950*. Bratislava: Meritum s. r. o., s. 108.
DULLA, Matúš a MORAVČÍKOVÁ, Henrieta, 2002. *Architektúra Slovenska v 20. storočí*. Bratislava: Slovart, s. 377, 397. Niektoré uverejnené stavby
H. K. Starka sú autorsky pripisované iným architektom (Brüll, Quastler).

2 Moravský zemský archív v Brne, Nemecká vysoká škola technická Brno, fond B 34, fascikel č. 762. Protokol o zložení I. štátnej skúšky na Nemeckej vysokej škole technickej, ktorú v roku 1924 zložil H. K. Stark, obsahuje záznam s osobnými údajmi.

3 FRANCOVÁ, Zuzana, GRAJCIAROVÁ, Želmíra a HERUCOVÁ, Marta, 2006. *Architekti v Bratislavskom umeleckom spolku*. In: Zborník Múzea mesta Bratislavy. Bratislava: Múzeum mesta Bratislavy, s. 91, pozn. 51. V menoslove architektov spolku H. K. Stark má uvedenú absolvovanú brniansku Techniku. Uvádza sa jeho spolupracovník Ľudovít Korínek, ako absolvent brnianskej Techniky. Dokumenty potvrdzujúce Korínekovo štúdium sa v Moravskom zemskom archíve v Brne nenachádzajú.

4 (pozn. 2) K zloženiu II. štátnej skúšky H. K. Starka nie je záznam ani v imatrikulačných protokoloch. Nakoľko sú dokumenty Techniky zachované len čiastočne, v archíve sa nenachádza vysvedčenie o zložení I. a II. štátnej skúšky.

5 *Slovenský staviteľ*. Časopis zemského odborového spoločenstva staviteľov. 1934, 4(10). Mnohé články sa venujú „neznesiteľnej kríze, ktorá postihuje staviteľov“. Rovnako aj v roku 1935 sa konštatuje, „že sú desaťtisíce nezamestnaných a aj v Nemecku je stavebný ruch vyšší“.

6 Sokolovňa v Malackách, 1932. *Slovenský staviteľ*. 2(6), s. 149 – 151. Sokolovňa pre Telovýchovnú jednotu Sokol, Sasinkova 73, Malacky. SP 1930-R 1931 (pozn. SP stavebné povolenie – rok vydania stavebného povolenia, R realizácia – rok vydania povolenia na užívanie stavby) Projektant: Arch. H. K. Stark, Bratislava. Staviteľia: Rudolf Stern a Ján Blaško, Malacky. Francová, Z., Grajciarová, Ž. a Herucová, M., 2006, s. 91, v zozname členov Bratislavského umeleckého spolku je pri mene H. K. Stark spomenutý dnes neexistujúci obytný dom v Malackách pre lekárniku Friedricha, na ktorom spolupracoval s Ľudovítom Korínekom. Podľa informácie malackého historika Martina Macejku, Friedrichovci boli bohatou a vplyvnou lekárnickou rodinou presahujúcou rámec regiónu. Ich dom z medzivojnového obdobia stál na Zámočkej ulici, vedúcej od kláštora do zámku, po ľavej strane blízko brány do zámočského parku. Vzhľadom na mimoriadne spoločenské postavenie rodiny Friedrichovcov je zaujímavé, akým spôsobom prišlo k spolupráci s mladým H. K. Starkom.

Budova bola zrejme zbúraná v rámci budovania siete ciest súvisiacej s diaľničným privádzačom začiatkom sedemdesiatych rokov 20. storočia. Približne na tom mieste v súčasnosti prechádza cesta smerujúca do Studienky či Rohožníka. Na stránke spojenej školy (špeciálnej školy) sa uvádza, že škola sa v päťdesiatych rokoch presťahovala práve do tej budovy (zrejme ju Friedrichovi znárodnil). Na historickej fotografii je viditeľná časť budovy postavenej v čistom funkcionalistickom štýle. <http://www.szmsa.sk/historia-skoly> / <http://malackepohlady.sk/?p=5649>

7 Ministerstvo vnútra SR, Štátny archív v Bratislave, fond Útvary hlavného architekta, fond Daňovej správy – Daňového úradu, parcelné číslo 4969/8 (ďalej iba MV ŠAB, fond UHA, DS-DU, p. č. ...), Vlčkova 10, Bratislava. Obytný dom pre Dr. Gejzu a Leopolda Marchfelda a spol., Vlčkova 10, Bratislava. Parcelačný plán: 1929. SP 1931 – R 1932. Projektant: Arch. H. K. Stark, Bratislava – Hotel Carlton (v písomnej dokumentácii aj arch. L. Korínek – Hotel Carlton). Zodpovedný stavbyvedúci: Inžinieri Alfréd a Bedřich Drill, Podnikateľstvo pozemných a betónových stavieb, Dobrovičova 3, Bratislava. Náklad: 584 340 Kč.

8 MV ŠAB, fond UHA, DS-DU, p. č. 8615, Rajska 14, Bratislava. Obytný dom pre Mgr. Pharm. Alexa Kellnera, Rajska 14, Bratislava. Regulačný plán pre Dunajskú ulicu: 1931. Zastavovací plán: 1931 (žiadost' pôvodného majiteľa pozemku E. Fuseka o schválenie zastavovacieho plánu). Demolačné povolenie a stavebné povolenie pre Alexa Kellnera: 1932. SP 1932 – R 1933. Projektant: Arch. H. K. Stark, Bratislava – Hotel Carlton. Zodpovedný stavbyvedúci, uvedený v stavebnom povolení: ing. Ignác Weil Staviteľský majster: ing. Emil Brüll – objavuje sa až v povolení na užívanie stavby podľa predložených plánov a pri riešení výťahu, (vstupuje do stavby až v procese výstavby). Náklad: 705 503 Kč + 42 500 Kč výťah.

9 MV ŠAB, fond UHA, DS-DU, p. č. 8759, Dunajská 27, Bratislava. Obytný dom (Novomalobyty) pre Mgr. Pharm. Alexa Kellnera, Dunajská 27, Bratislava. SP 1937 – R 1937. Povolenie na užívanie výťahu: 1938. Projektant: Arch. H. K. Stark, Bratislava – Hotel Carlton. Zodpovedný staviteľ uvedený v stavebnom povolení: Slovenské stavebné závody, Schönörfská 7. Stavbuprevádzajúci: ing. Viliam Walt, autorizovaný civilný inžinier. Náklad: 1 200 000 Kč.

10 MV ŠAB, fond UHA, DS-DU, p. č. 1518, Lichardova 24, Bratislava. Vila Dr. Júliusa Paloviča, Lichardova 24, Bratislava. SP 1937 – R 1937. Projektant: Arch. H. K. Stark, Bratislava – Hotel Carlton. Zodpovedný stavbyvedúci: Arch. Anton Titl, architekt a staviteľ. V neznámej funkcii: Emil Brüll, pečiatka na výkrese skutkového stavu, v písomných dokumentoch

Brüllovo meno nie je uvedené. Náklad: 200 000 Kč.

11 MV ŠAB – písomná dokumentácia k stavbám. V hoteli Carlton – Savoy v prenajímateľných priestoroch mal sídlo napríklad aj architekt Július Sporzon, konali sa tam výstavy spolku Pressburger Kunstverein a zasadania Pracovného združenia architektov.

12 FRANCOVÁ, Zuzana, GRAJCIAROVÁ, Želmíra a HERUCOVÁ, Marta, 2006. *Bratislavský umelecký spolok*. Bratislava: Marenčin PT, spol. s r. o., s. 176, pozn. 875.

13 Francová, Z., Grajciarová, Ž. a Herucová, M., 2006, s. 95. Evidujeme podpisy architektov: Danielis, Florians, Geyduschek, Hollesch, Konrad, Levatic, Ludwig, Quastler, Schreiber, Skuteckzy, Spitzer, Sporzon, Steiner, Stark, Szalatnai, Szönyi, Vécsei, Weiwurm, Wimmer. Následne časopis *Forum* začal uvádzať, že je časopisom architektov, stavebných odborníkov, výtvarných umelcov a umeleckých remeselníkov v ČSR, tlačovým orgánom sekcie architektov a výtvarných umelcov združených v Bratislavskom umeleckom spolku a to za spolupráce Združenia nemeckých architektov v ČSR. Okolo časopisu boli združení najmä architekti nemecko-maďarského a židovského pôvodu.

14 *Forum*, 1933, s. 210.

15 Francová, Z., Grajciarová, Ž. a Herucová, M., 2006, s. 100, pozn. 80. Bratislavský umelecký spolok vystavil zoznam aktuálnych členov – architektov.

16 SZALAY, Peter, HABERLANDOVÁ, Katarína, ANDRÁŠIOVÁ, Katarína, BARTOŠOVÁ, Nina a Ateliér Bogár Králik Urban, 2013/2014. *Moderná Bratislava 1918 – 1936*. Bratislava: Marenčin PT, spol. s r. o., 320 s.

17 BORECKÁ, Eva, 2016. Poznámky k bratislavskému pôsobeniu stavebnej firmy Emila Brüllu. *Architektúra & urbanizmus*. 50(1 – 2), s. 104 – 109.